

Hysen Matoshi

ADEM DEMAÇI NË HISTORINË E LETËRSISË SHQIPE

Kur flasim për Adem Demaçin asociacioni i parë që na kujtohet është përpjekja e tij për lirinë kombëtare. Kryengritësi i përjetshëm nuk hoqi dorë asnjëherë nga pikëpamjet dhe angazhimet e tij politike. Burgosjet dhe vitet e kaluara në kazamatet sllave nuk e luhatën aspak. Mbeti i patundur në vizionin e tij për çështjen shqiptare. Opinionit serb shpeshherë do t'i përgjigjej me gjysmë ironie: *Ju më keni mësuar se sa e vlefshme është liria, ju më keni mësuar se lirinë duhet ta dua më shumë se gjithçka tjetër.*

Në aksionin gjithëpërfshirës të Adem Demaçit letërsia është vetëm një trajtë e angazhimit. Ndonëse një veprimtari që nis qysh në rininë e autorit dhe madje e frytshme e me një shtrirje prurjesh deri në ditët e sotme, letërsia asnjëherë nuk ishte preokupim jetësor i tij. Për të qartësuar vendin e letërsisë në universin demaçian, po e shtrojmë çështjen në trajtën e pyetjes: A u burgos Adem Demaçi për shkak të veprës së tij letrare, apo vepra e tij letrare u ekskomunikua për shkak të burgosjes së autorit të saj? Besoj se përgjigjja është e qartë për secilin prej nesh. Vepra letrare, përkatësisht romani "Gjarpijt e gjakut" (dhe disa tregime të asaj kohe), e përjetoi fatin e autorit të saj. Më parë se për çlirimin nga sundimi i huaj, romani bën

fjalë për vetëçlirimin. Aksioni kombëtar nuk drejtohet kah faktorë të jashtëm, ai është fokusuar në humanizimin e ndërgjegjësimin e kombit shqiptar, në çrrënjosjen e një të keqeje të madhe që e rrezikonte me vetëzhdukje qenien shqiptare.

Në moshën 22-vjeçare Demaçi vendosi që idenë e pajtimit mes shqiptarëve, nëpërmjet çrrënjosjes së hakmarrjes e të vëllavrasjes, t'ua kumtonte lexuesve në trajtë letrare, në dy vazhdimet e romanit të tij që pa dritën në faqet e revistës letrare "Jeta e re". Mirëpo ky roman nuk ishte sprova e tij e parë letrare, ngase deri atëherë ai kishte botuar disa tregime. Përveç krijimtarisë autoriale, po në këtë kohë Adem Demaçi do të jepte edhe shenjat e para të një përkthyesi të talentuar, duke kontribuar që të pasurohej fondi i veprave të botuara në shqip me autorë botërorë.

Për ta njohur sa më saktë vendin dhe rolin që Adem Demaçi e ka në letërsinë shqipe është e udhës që ta njohim në mënyrë sa më të plotë kontekstin shoqëror e kulturor, në të cilin u shfaq si individualitet letrar. Prishja e marrëdhënieve ndërmjet Jugosllavisë dhe Shqipërisë më 1948 bëri të pamundur çdo lloj komunikimi të shqiptarëve, të mbetur nën sundimin e huaj, me shtetin e tyre amë. Ishte e paimagjinueshme një jetë normale kulturore, rrjedhimisht edhe letrare, në rrethanat kur nuk kishte as edhe një komunikim sado të vogël në këtë rrafsh. Nga ana tjetër, hapja e shkollave shqipe më 1941 dhe ekzistimi i tyre për disa vite kishte krijuar rrethana më të favorshme për zhvillimin e kulturës shqiptare, por edhe nevojën për vepra letrare origjinale e të përkthyer në gjuhën shqipe. Megjithëse revista letrare "Jeta e re" u themelua më 1949, përmbledhja e parë origjinale me poezi, e titulluar "Për

ty", me autor Esad Mekulin, doli vetëm më 1955, kurse romani i parë dy vite më vonë, ndaj ende nuk mund të flitej për një ambient të mirëfilltë kulturor. Letërsia shqipe, që shkruhej në ish-Jugosllavi, e shkëputur panatyrshëm nga trangu i saj, po gjëllinte në një komunitet të paktë shkrimtarësh entuziastë, të cilët bënë çmos që të përmbushnin boshllëkun e madh që e kishin krijuar sistemi politik dhe pushteti i kohës. Pra, konteksti i asokohshëm shoqëror i ekzistimit të shqiptarëve në këtë hapësirë nuk linte për të shpresuar se do të trajtoheshin si të barabartë me pjesëtarët e kombeve të tjera, ngase statusi i shqiptarëve dhe i Kosovës ishin shembujt më tipikë të aparteidit, madje në Evropën e asokohshme, ndërsa konteksti letrar e përgjithësisht kulturor nuk ishte asgjë tjetër veçse shëmbëllim i plotë me kontekstin shoqëror e kombëtar të shqiptarëve.

Plejadës së autorëve të rinj, të cilët po ngriheshin kryesisht nën kujdesin e Esad Mekulit, nga fillimi i viteve '50 iu bashkua edhe Adem Demaçi. Emri i tij për një kohë të shkurtër u bë i njohur në qarqet kulturore e letrare. Demaçi u bë objekt trajtimi edhe në sprovat e para kritike të publikuara në vitet '50 në Prishtinë. Kritiku letrar Hasan Mekuli, ndër të tjera, me rastin e botimit të romanit "Gjarpijt e gjakut", për këtë autor, thekson: *Adem Demaçi asht tashma bukur moti i njohun në letërsin tonë dhe njëmend i gjallë dhe i spikatun. Ky asht i spikatun, jo vetëm për shkak se asht prore aktiv, por ma tepër për shkak se proza e tij qëndron dhe përparon me kumbimin e saj origjinal, kërkon shtigje origjinale dhe me shumë guxim e mjaft sukses po lufton kundër një anmiku të rrezikshëm, i cili quhet konvencionalizëm. Kjo luftë relativisht e suksesshme ban që lexuesi të mundet me i*

përcjellë gjurmët e zhvillimit të tij artistik me buzëqeshje kënaqësie. Nganjiherë ka pasë sukses ma shum, nganjiherë ma pak, por vepra e tij ka qëndrue prore, ka qenë prore interesante me ngjyrën e vet humoristike dhe me të folmen e panjajtësue, herë-herë dis-harmonike e natyraliste të katundit, ka ecë, ka pasë domethënie, ka ndikue në mënyrë shumë impresive në vëmendjen tonë, me observacione dhe kualitete të reja. Disa nga cilësimet e asokohshme të Hasan Mekulit e orientojnë vëmendjen në esencën e veprës letrare të Adem Demaçit, pra ndihmojnë edhe për të përcaktuar vendin e saj në rrjedhën e historisë së letërsisë shqipe. Së pari, duhet thënë se kontributi i tij si autor lidhet ngushtë me njëfarë negacioni të prurjeve letrare të kohës, pra mund të konsiderohet si negacion i kontekstit kulturor. Prurjet letrare origjinale në gjuhën shqipe, përveçse të pakta, janë më shumë dëshmi e një faze paralettrare dhe kjo veçmas mund të thuhet për përpjekjet në fushën e prozës. Jeta letrare zhvillohej rreth një reviste modeste e me autorë fillestarë, ndërsa as që mund të bëhej fjalë për ndonjë edicion botimesh të veçanta. Pra, në rrafshin e zhvillimeve kulturore shqiptare, në mesin e shqiptarëve jashtë shtetit amë, Demaçi po bënte përpjekje të mohonte një gjendje ekzistuese dhe të krijonte një letërsi, e cila, pak vite pas botimit të romanit të tij, do të plotësohej me zhanret dhe llojet e rëndomta letrare. Suksesi i “Gjarpijve të gjakut” ishte një shtysë e fuqishme edhe për autorë të tjerë, të cilët, në mungesë të një tradite letrare, ngurronin të hidhnin hapat në fushën e publikimeve autoriale. Konvencionalizmin, si një armik të krijimtarisë, Demaçi, me ardhjen e tij në rrjedhat letrare shqipe, e lufton edhe në një rrafsh tjetër. Përgjithësisht letërsia shqipe në vitet ‘50 kishte rënë në kthetrat e

realizmit socialist si doktrinë ideologjike e politike, që e konceptonte artin si një mjet për edukimin e masave popullore në frymën socialiste e komuniste. Për dallim nga fryma e kësaj letërsie, e cila në planin ideor ishte qartazi e angazhuar politikisht dhe si e tillë mbështeste pushtetin, vepra letrare e Demaçit, e periudhës nga fillimet e deri në burgosjen e autorit, trajton aspekte të jetës sociale e kulturore të shqiptarëve, të ambientit rural, të traditave, të prapambetjes sociale, arsimore, kulturore etj. Me një fjalë, kjo vepër, e cila qëndron jashtë skemave të socrealizmit, bart në vete karakteristika të qarta të realizmit kritik. Në vend se të glorifikojë e të idealizojë realitetin e kohës, sikundër ndodhte atëbotë në letërsinë shqipe, Demaçi shpreh pakënaqësi të hapur me të dhe qorton, duke dashur që këtë realitet ta ndryshojë rrënjësisht. Karakteri i angazhuar, qëndrimi kritik ndaj traditës dhe aspektet e qarta didaktike në konceptimin e lëndës letrare në romanin "Gjarpijt e gjakut" kanë bërë që autori të mos rrëshqasë në natyralizëm apo në verizëm. Prandaj, atributet që i pati vërejtur Hasan Mekuli, sikundër janë: origjinaliteti, antikonvencionalizmi, llojshmëria gjuhësore dhe risimtaria, janë vlera që e bëjnë Adem Demaçin autor të rëndësishëm në historinë e letërsisë shqipe të kësaj periudhe, qoftë për veçantitë e saja ideore e narrative, qoftë për faktin se erdhi në një periudhë të klishezimit të prodhimit letrar në Republikën Socialiste Popullore të Shqipërisë, përkatësisht të mungesës së prurjeve letrare te pjesa tjetër e botës shqiptare. Rëndësia historiko-letrare dhe artistike e veprës së mëpastajme të këtij autori është më e paktë dhe më pak ndikuese në procesin e përgjithshëm të zhvillimit të letërsisë shqipe.

Demaçi si ideolog, si veprimtar, si humanist, si politikan i dënuar, si simbol i përpjekjeve për lirinë kombëtare, do ta largonte mjaft shumë nga vëmendja Demaçin si autor të letërsisë. Edhe më shumë do ta largonte ekskomunikimi i kësaj vepre për më shumë se tri dekada. Ndonëse në romanin "Gjarpijt e gjakut" nuk mund të gjendet as edhe një shenjë e urrejtjes për kombet e tjera, vepra letrare - të themi kushtimisht - u burgos për shkak të burgosjes së autorit të saj. Në ditën kur studioja e shkrimtarit u zëvendësua me qelitë e ftohta të burgut, letërsia përfundimisht e humbi betejën që e nisi me veprimtarinë atdhetare së cilës autori i saj premtues do t'i përkushtohej gjithnjë e më shumë; dashuria dhe pasioni për artin i bënë vend detyrës për atdheun dhe kombin; fjala e bukur letrare i bëri vend thirrjes kushtrimtare që jehoi për dekada. Adem Demaçi është simbiozë e rrallë e atdhetarit e humanistit në njërin anë dhe e intelektualit e artistit në anën tjetër. Vendi i tij është në historinë tonë kombëtare, vendi i tij është në historinë e letërsisë shqipe.